

MARKO MUŠIČ

Kaj pa, če mi bodo vse to porušili?

(Meta Kušar z arhitektom Markom Mušičem)

Marko Mušič se je rodil 30. januarja 1941 v Ljubljani. Diplomiral je leta 1966 pri prof. E. Ravnikarju in se izpopolnjeval na Danskem (E. Dyggve) ter kot Fordov štipendist v ZDA (L. I. Kahn). S šestindvajsetimi leti je projektiral univerzitetni kampus v Skopju (dograjen 1974). Načrtoval in realiziral je gledališče v Bitoli, kulturne centre v Kolašinu (1975), Bosanakem Šamcu (1978) in Nikšiću, turistični objekt ob Njegoševem mavzoleju na Lovčenu ter cerkev Kristusovega učlovečenja v Dravljah v Ljubljani (1985) in cerkev v Kotor Varošu (1991), ki je bila leta 1992 porušena, sedaj pa jo obnavljajo. Od 1979 do 2002 je bil projektant Potniške postaje v Ljubljani, prenovil pa je tudi staro železniško postajo (1996). Uredil je razširjeni del ljubljanskih Žal. Dobil je natečajni projekt za spominski park Teharje (1993–), načrtoval je Narodno in univerzitetno knjižnico v Ljubljani (UKL 1989–), prenovil je Plečnikovo knjižnico (1999) ter obnovil in dogradil knjižnico Mirana Jarca in avtobusno postajo v Novem mestu. Mušič je tudi avtor zahtevno zasnovanih zasebnih hiš, pri katerih je povzel shemo razvejanih prostorov ameriške moderne arhitekture, hkrati pa ob njih razvil lastni likovni jezik – na primer stanovanjska hiša in atelje slikarja Janeza Bernika na Brezovici blizu Žirovnice, hiša Pleterje, vila družine Mlakar na Selu pri Bledu in druge. Projektira tudi javne spomenike: Juliju Betettu s S. Batičem in J. Renkom, Herkulov vodnjak na Starem trgu in kenotaf Padlim v vojni za Slovenijo 1991. Posveča se tudi publicistiki in objavlja dela očeta Marjana Mušiča: *Spominski album arhitekturnih risb* (1994), *Arhitektura za vse čase* (2002). Marko Mušič je član Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

KUŠAR: V samostojni Sloveniji se s sodobno slovensko arhitekturo dogaja nekaj podobnega, kot se je po drugi svetovni vojni dogajalo z gradovi, pa tudi z nekatero drugo stavbno dediščino.

MUŠIČ: Časi so res postali taki, da lahko razmišljaš, kaj pa, če mi bodo vse to porušili? Na samem začetku naše samostojnosti so mi nekega dne s pomočjo mednarodne organizacije sporočili, da so

cerkev, ki sem jo projektiral v Kotor Varošu, požgali. Pol leta za tem so minirali še ostanke, ki niso zgoreli. Dobil sem tudi fotografije. Kakor bi ti kdo umrl. Tragično.

Do končanega dela imam zelo ambivalenten odnos. Najprej je obdobje, ko sploh nočeš misliti nanj. Ker to ni več tvoje, tega ni. Po drugi strani pa je tudi neka polnost in dopolnjenost. Čutiš, da je delo, ko je gotovo, tudi v tebi zaključeno. Veliko bolj bi me prizadelo, če bi se že sredi ustvarjanja pojavilo nekaj, kar bi dokončanje zamislilo pretrgalo. Mi se imamo za evropske, vendar se vsak dan pokaže, kako ne spoštujemo ne svoje tradicije, ne bistva, ne identitete. Bosanska izkušnja pa priča o obnovi, ki noče niti za malenkost odstopati od tistega, kar je zamišljeno. Niti najmanjše reči nočejo narediti brez moje odločitve. Želijo se povezati s stanjem pred devastacijo, ker hočejo skleniti kontinuiteto svoje kulture. Ko oba konca staknejo, potem tistega rušenja vmes ne priznajo.

KUŠAR: In ta del Bosne je v srbskih rokah!

MUŠIČ: Pred vojno je bilo tam nekaj deset tisoč kristjanov, ki so imeli novo cerkev za svoj osrednji sakralni objekt, sedaj pa jih je ostalo tristo. Vendar število kristjanov zanje ni glavni razlog za obnovo cerkve v Kotor Varošu. Gre za nekaj globljega. Za prisotnost tistega trajanja, ki je onkraj človekovih dimenzij. Kaj pa imamo Slovenci v zvezi s tem v sebi zapisano? Bolj prav je, če se vprašamo, od kdaj in zakaj imamo mi v sebi zapisano izničevanje. Ob samomorilnosti vseh vrst tudi to, da se sedaj druga za drugo rušijo najboljše arhitekture polpreteklega obdobja. Je spet eno obdobje, ki ga je potrebno izbrisati. Ob gradnji avtocest nas nenehno obveščajo o najdbah rimske kulture, ki se jih najbrž korektno dokumentira in ohranja *in situ*, ali pa jih vračajo nepoškodovane nazaj. Vzporedno s tem pa nas drugi viri obveščajo o sistematičnem rušenju moderne slovenske arhitekture, ali pa o izničevanju, ko jo obdajo z novim izsiljenim okoljem, ki seveda lahko neko stavbo tudi uniči, četudi je zares ne poruši. To se je zgodilo s tremi zgradbami pokojnega arhitekta Savina Severja in se bo morda v kratkem še s četrto. To se je zgodilo tudi s hotelom Prisank v Kranjski Gori, čeprav je vpisan v zbirni register dediščine, ki ga vodi Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino pri Ministrstvu za kulturo, pa tudi v *Vodnik po arhitekturi dvajsetega stoletja*, ki ga je leta 2001 izdal Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Druge sodobne arhitekture pa so brez zaščite leta in leta prepuščene prezidavanju, kakor se to na primer dogaja kompleksu Trga republike arhitekta Edvarda Ravnikarja.

KUŠAR: Za Bežigradom na porušeni arhitekturi Savina Severja trenirajo lavinske pse. Svobodno izvoljena politika se dejansko bojuje proti naši, v številnih rodovih vzgojeni, duševnosti.

MUŠIČ: Kot študent sem bil v petdesetih in šestdesetih letih priča uničevanju tradicionalno pomembne arhitekture. Takratna slovenska politika se je odločila,

da Ljubljana rabi široko Titovo cesto, ki pa je mesto zares ni potrebovalo. Tradicionalno mestno središče so prerezali na dve polovici, dejansko pa je bil to samo alibi, da so padle plemenite arhitekture, ki so takrat politiko motile: Kozlerjeva palača in Wurzbachova hiša ter njima podobne meščanske arhitekture. Te rane so se takoj zapolnile z nemogočo pozidavo, uničenjem parkovnih kompleksov, ki so bili navezani na te plemenite arhitekture. Od ljubljanske pošte pa do Drame je bilo nekdanj kar sedem parkov. Politika v istem času pred stroko s smehom izsili gradnjo cestnih podvozov in s tem za vedno poškoduje naše mesto. Ta rakasta brazgotina se je sicer malo zarasla, toda tega ne bomo nikoli več popravili. S to potezo se je v mestu za vedno uničil zdrav, organski, logični razvoj. Kako naj bi tudi pozabili popolnoma nesramno banalnost, zaradi katere so porušili Jakopičev paviljon. Padel je samo zato, ker naj bi se železniški tir ne dal preusmeriti, čeprav je to tehnično še kako možno. To znamenito Fabianijevo arhitekturo so čez noč odstranili, z lažnimi obljubami, da bodo paviljon predstavili drugam. In kakšno je sedaj to novo obdobje, kjer je politika nekje v ozadju, podpira samo kapital in dobiček, ki danes tvorita veljavno ideologijo, obenem pa je ta nova ideologija vzrok za devastacijo vsega, kar ji ne služi. Vse uničevalne projekte omogoča sprenevedanje institucij, ki bi morale skrbeti za kulturno dediščino in jo varovati. Na koncu so seveda razdiralni tudi odnosi med kolegi v stroki. Na ruševinah arhitekture, ki so jo pred desetletji nagradili, ob tem pa je treba vedeti, da je teh arhitektur malo, saj jim v Sloveniji politika ni bila nikoli naklonjena, bo neki drug arhitekt iz istega društva, iz iste zbornice, postavil svojo arhitekturo.

KUŠAR: To je pekel, ne pa kulturni milje.

MUŠIČ: To me tudi dosti bolj skrbi, kakor pa kaj se bo zgodilo z mojo arhitekturo. Nedavno sem v Sarajevu srečaval nagrajene arhitekture iz jugoslovanskih let, kjer sem bil tudi sam udeležen; Ugljen, Štraus ... vse so čudovito obnovljene, čeprav so bile v vojni mnoge poškodovane, in prekrasno prezentirane v novih parkih. Ponoči osvetljene. Dela njihovih nagrajenih arhitektov so bila med prvimi stavbami, ki so jih obnovili, ker imajo občutek, da to arhitekturo morajo imeti. Imamo mi ta občutek? Ga imamo? Za kaj ga imamo?

KUŠAR: Smo mi vandalizem, ki je podiral zavest o našem plemstvu in meščanstvu sploh kdaj obsodili? Ga je arhitekturna stroka sploh spravila v svojo zavest? Kaj pa umetnostnozgodovinska stroka? Ta bi lahko pripravila kompletno slovensko kulturo, da bi se odzvala.

MUŠIČ: Samo posamezniki so se zoperstavili, to je treba priznati. Ve se za imena, ve se, kje so proteste in obsodbe objavili, in ve se, kakšne posledice so zaradi tega prenašali.

KUŠAR: Kakšen predznak ima kapital, ki sedaj ruši dobro slovensko arhitekturo šestdesetih? Koliko tisti, ki ga nadzorujejo, vedo o slovenski identiteti?

MUŠIČ: Že ta pojav, da je kapital v eni sami roki, je dovolj nevaren. Lastniki so še premalo izobraženi, hkrati pa ne vedo, kako s kapitalom upravljati in kaj z njim doseči. Sistem pa je nepripravljen, nesposoben obvladovati škodljive učinke kapitala, še več, je zelo naklonjen pretirani liberalizaciji in povsem nenaklonjen kulturnim vrednotam. Zato ima to pripiranje vrat, če že ne odpiranje na stežaj, da se bodo rušile uveljavljene vrednote in bo jutri tam stalo nekaj povsem drugega, to dajanje soglasij, daljnosežnejše posledice, kot jih danes lahko vidijo.

KUŠAR: Profesor Šumi je zelo rad govoril o delovni povezavi med arhitektom in umetnostnim zgodovinarjem.

MUŠIČ: O tem je tudi zelo osebno prizadeto govoril na tiskovni konferenci in predstavitvi knjige mojega očeta *Arhitektura za vse čase*. Povsod po Evropi so uveljavljene te povezave, a pri nas največkrat ne pride do njih, čeprav simbioza teh dveh poklicev deluje v obeh smereh: nazaj, ko se znanje umetnostnega zgodovinarja in konservatorja poveže z znanjem arhitekta, ki lahko neka načela vidi v materializirani obliki, in tudi vnaprej, ker arhitekt morda bolj jasno vidi diplomacijo posegov v prostor in nevarnosti, ki so v prvi fazi neotipljive.

KUŠAR: Kakšna je klima, v kateri živi naš nacionalni ustvarjalec? Imam občutek, da je vse vitalno pri nas precej porušeno in požgano. Brez vojne.

MUŠIČ: Ja. — Pri nas je razrušenje proces, ni dogodek.

KUŠAR: Vi mislite, da mora človek, ki hoče nekaj velikega narediti, ustvariti najprej pogoje in šele potem uresničiti zamisel?

MUŠIČ: Da rabi človek vzdušje, je jasno, vprašanje pa je, če si ga lahko ustvari sam. Plečnik je v veliki meri sam gradil ustvarjalno klimo, oziroma natančneje, je sam zelo intenzivno sodeloval pri njenem vzpostavljanju. Ko se je vrnil v Ljubljano, je pomagal narediti tako klimo, v kateri je on sam lahko delal, ne pa kdo drug.

KUŠAR: Meni se zdi, da se sedaj diktira stil, izraz. V literaturi je podobno; politično konsolidirani umetniki uzakonijo rokopis svoje umetniške zvrsti.

MUŠIČ: Situacija je neobvladljiva in neoprijemljiva. Zame je zanimivo, da se pri nas zadnje čase pojavljajo zahteve po samo določenem tipu arhitekture. Na primer izključne zahteve po enostavnosti, minimalizmu, začasnosti. Tega ne razumem, ker je v svetu prava renesansa sodobne arhitekture in ker svet na

arhitekturo nekaj da, kakor je dal v vseh stoletjih pred nami. Pri nas je neverjeten zamik med tem, kar ta čas arhitektura v svetu je, in med tem, kar se na Slovenskem trdi, da v svetu je. Ta zamik mi je nerazumljiv, toda uveljavljajo ga neki resni ljudje, teoretično ga argumentirajo tudi v javnosti, raznih medijih. Ko študentom, če že nikomur drugemu, dajejo primere, jih iščejo v nekih pozabljenih področjih švicarskih kantonov ali po avstrijskih mestecih in predmestjih, hkrati pa si zatiskajo oči pred svetovnimi arhitekturami, ki so javne in vidne, seveda povsem različne od tega, kar se pri nas propagira. Vse to, kar skrivajo, ima en sam skupni imenovalec: je ambiciozno, prostorsko zahtevno, premišljeno, sproščeno, ustvarjalno bogato. In predvsem je individualna avtorska arhitektura *par excellence*. Vse to pa so tudi atributi, ki jih današnja propagirana slovenska arhitektura ne goji in ne upošteva.

KUŠAR: Celo sovraži jih, ker so rezultat individuuma.

MUŠIČ: Ne samo to. Tudi individuuum jih naroča individuumu, ker hoče individualno, avtorsko in enkratno arhitekturo. Tako je bilo tudi nekdanj. Veliki naročnik v Vatikanu jih je tudi izbiral, pa je imel dobre okoli sebe, ali pa cesarji, ali katerikoli človek, ki je vedel, kaj hoče.

KUŠAR: Zahteven naročnik je v arhitekturi ravno tako blagoslov, kakor je za literaturo blagoslov zanimiv, psihološko diferenciran bralec.

MUŠIČ: Meni je jasno, da se nekateri v osebnem pisanju zavzemajo za neke novejšje arhitekture, ki so predvsem njim blizu, ni mi pa jasno, da jih propagirajo umetnostni zgodovinarji državnih institucij, ki jih imamo in so dovolj močne, da bi bile objektivne. Institucij je kar nekaj, glavna je Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije in seveda vsi ustreznih zavodi, pa uprave, ki so pod njim. Čisto na začetku vsega tega je seveda vlada. Če se Fakulteta za arhitekturo in skupine študentov zavzemajo za kaj, to deluje precej nepomembno, kakor je delovalo tudi v mojih letih, ko smo se zavzemali za Kozlerjev dvorec in druge take stvari. Če ni razumevanja in podpore uradnih strokovnih institucij in vlade, ostajajo takšna plemenita dejanja brez rezultatov.

KUŠAR: Kdo obnavlja vašo cerkev v Bosni?

MUŠIČ: Franciškani ne morejo sami obnavljati. Hodijo po celem svetu in iščejo pomoč. Pa ne samo materialne, ampak vzpodbujajo ljudi, ki so odšli, da bi se vrnili nazaj v svoje domove. Obnova ne gre gladko in tako velikopotezno, kot gre obnova džamij, je pa zato več herojstva v tem.

KUŠAR: Kaj je jedro vsega?

MUŠIČ: V nekem mestecu, ki je izgubilo krščanski del populacije, se obnavlja krščanska cerkev, da bo prav takšna, kakršna je bila pred vojno, ne glede na to, da so razmere ta hip drugačne. Niso se odločili za manjšo in skromnejšo, na hitro postavljeno, tako kakor gradijo trgovci svoje hrame, ki so v proporcijah profita. Tu je ta kleč. Oni v življenjih, v katerih je vojna sestavni del, svoje trajanje obnavljajo.

KUŠAR: Kakšna je razlika med tem, da pozidate nacionalno knjižnico v Ljubljani ali pa v Osaki?

MUŠIČ: Moje gledanje na arhitekturo, kakor tudi vsa moja iskanja, izhajajo iz ozadja. Iščem navezanosti, danosti, neka pravila, ki v določenem prostoru še obstajajo, dejansko kvalitete tega prostora. Če lahko čisto povsod zidaš, arhitektura nastopa bolj kot dizajn, ki je tako univerzalen, da lahko stoji kjerkoli. Tako kot avto lahko stoji povsod. Arhitekture, ki so povezane s točno določeno lokacijo in zgodovinsko usodo, kulturološko zgodovino in tradicijo, se težko selijo kamorkoli. Jugoslovanski prostor sem v nekem delu čutil kot domovino. Ne politično, ampak kot civilizacijo, ki je vzpodbujala in sprejemala mojo arhitekturno govorico.

KUŠAR: Po svoje bi bilo normalno, da bi tako čutili ves areal stare Monarhije.

MUŠIČ: Najbrž. Bi tudi jo, vendar je povojna zgodovina naši generaciji precej zbrisala to povezanost, to domačnost. Danes je ogromno arhitekture poimeno-vane kot dizajn. Je cela smer, ki to zagovarja. Tako arhitekturo se potem tudi pospravi in pripelje novo. Takšno gledanje meni ni blizu, take arhitekture nisem delal in je tudi ne bom. Prave arhitekture še obstajajo. V določenih delih sveta se jim dobro godi, za Slovenijo se pa bojim. Zanimivo je, da se celo azijski arhitekti trudijo delati arhitekturo po evropski tradiciji. Seveda ostanejo neke orientalske finese, toda to je v bistvu arhitektura, ki je koncipirana na osnovi evropskega arhitekturnega razvoja dveh tisočletij. Tudi ameriška je koncipirana kot evropska. Azijci imajo svoj kulturni koncept, starejši in bogatejši od evropskega, toda v arhitekturi je evropski model res vrhunski.

KUŠAR: Mislite na Japonca Anda, ki po izobrazbi niti ni arhitekt.

MUŠIČ: On je samosvoja osebnost. Boksar je, a z dušo poeta. Zelo po svoje razume Le Corbusierja, ki tudi ni bil arhitekt po izobrazbi, in ga interpretira na svoj način, ki je veliko bolj intenziven, prodoren, nesramno, preprosto čist. Sofisticiran arhitekt si tako preprosto sploh ne upa misliti. Vendar preprostost učinkuje. Je osnova, s katero je Le Corbusier v tisti zmedi moderne arhitekture in še živega klasicizma naredil radikalne poteze in reze.

KUŠAR: Kaj je osnovno, značilno za evropsko arhitekturo, tisto kar vsi na svetu spoštujejo?

MUŠIČ: Najprej je tu dejstvo, da je začetek evropske arhitekture povezan prav s sprejemom in prenosom drugih tradicij v plodnost antike. Orientalski dosežki, kot obok, kupola, z majhnim zamikom pridejo po drugih poteh. Vse se spet sreča in preplete v renesančni tradiciji in z vedno večjo močjo teh orientalskih gradbenih načinov in prostorskih obvladovanj kulminira v baroku, ko so sposobni ustvariti iluzijo prostora, ki je ostala nepresežena in kot model tudi z novimi konstruktivnimi možnostmi in razvito tehnologijo še vedno ostaja izjemen izziv. Nenehno kliče k nadaljevanju. Na različne načine, vendar k nadaljevanju. Stili tu nič nimajo, gre le za umetnost prostora. V Evropi je šlo za prežemanje vsega najvišjega, kar je bilo do takrat v zgodovini narejeno, in za živ čas, v katerem se vplivi dogajajo. Krščanstvo samo je nekaj podobnega in to je ta arhetip, ki je predestiniran, da osvaja svet. Fragmenti so mnogo starejši od krščanstva, ampak v nekem trenutku se združijo in materializirajo kot krščanstvo. V neki liniji lastnega razvoja in obstoja krščanstvo to pričara tudi z arhitekturo.

KUŠAR: Vse veliko nastaja Bogu v čast. Nekateri dirigenti so mi pripovedovali, da imajo Azijci velike težave pri interpretaciji evropske baročne glasbe.

MUŠIČ: Sam imam vedno predsodek pred interpreti, ki prihajajo iz drugačnega kulturnega okolja. Pa se izkaže, kadar je kdo dober, da so že njegovi starši sprejemali Evropo, tako ali drugače. Kdor je a priori del nekega nadaljevanja, ki ga ima v krvi, talent drugače razvije kakor tujec, ki pa je tehnično lahko izvrsten, vendar mu manjka ravno tradicija. Nemški baritonist Dietrich Fischer Dieskau, daljni Bachov potomec, ima glasbo globoko v sebi, skozi vse prednike podedovano. Znano je, da ko je Rubinstein v mladih letih igral na Kitajskem najtežje virtuoznosti, so poslušalci spali. Njegovo interpretacijo so jemali le kot ročno spretnost, kjer pa so oni seveda boljši. V Evropi gledamo na tradicijo precej resno in mislim, da je to prav. Dejansko tisto, kar si, si v veliki meri rezultat tradicije, ki varuje tvoj individuum. Sam močno čutim našo arhitekturno tradicijo: Plečnik, moj oče, Edvard Ravnikar, pa še kdo iz bleščečega obdobja ljubljanske arhitekturne šole. Tradicija ustvarja rezultate in se razrašča naprej.

KUŠAR: Sama imam rada verze, ki so nastajali iz ravnine, saj so moji štirje rodovi dihali zrak Ljubljanskega polja in Ljubljanskega barja. Malo mi je slabo, če gledam gore. Ste vi tudi zaznamovani s pokrajino, iz katere ste rasli?

MUŠIČ: Nekaj tega je. Kar se tiče gora, sva si precej blizu. Mene zelo zanima pokrajina, kjer v meni moje delo nastaja. Precej sanjska je. Z arhitekturo, ki jo naredim, dobite občutek, kakšna pravzaprav je. S postopki v procesu ustvarjanja,

se ji bližam. Med notranjo pokrajino in mojo arhitekturo ni pasivnega odnosa, ker se obe prepletata in spreminjata. Iskanje arhitekture je iskanje nečesa, kar se zaveda samo sebe v tej notranji pokrajini. Od vsega začetka v svoji arhitekturi iščem resničnost iluzije in sovražim iluzijo resničnosti.

KUŠAR: Konkretni ambient, v katerem arhitektura bo, pa je dejstvo. To se mora s sanjskostjo ujeti.

MUŠIČ: Ampak to ne pomeni, da je arhitektura le vložek. Vzemiva Draveljsko cerkev. Za marsikaterega arhitekta bi po logiki te okolice visokih blokov predmestnega stanovanjskega predela morala tam stati v prostoru poudarjena in izstopajoča stavba. Pri natečaju je bilo precej rešitev, ki so bile rezultat takšnega konsekventnega razmišljanja. Predmestne Dravljje, vasica, ki so jo zatrli po vojni, je bila tradicionalno pomembna zaradi romarske poti. To je bil idilični svet, povezan z naravo, sedaj pa je mesto tja odrinilo tiste desetnadstropne bloke, zaradi katerih hitro nastajajo nova merila, ceste, novi prostori odtujenosti. Samo tekmovalna logika bi predvidevala višino, ker bi konkurirala tem novim merilom, jaz pa sem naredil cerkev, vkopano v zemljo. To je moj odgovor novemu okolju, ki je imelo tradicijo. Vkopana cerkev na Sorškem polju ali pod Gorjanci ne bi bila nič. Pod zemljo greš potem, ko si natančno spoznal prostor in situacijo. Tu je tudi razlika med arhitekturo in dizajnom: arhitektura je organsko povezana s prostorom, zaradi njega je prav takšna, kakršna je. Temeljni so koncepti, njihovih konkretnih izpeljav pa je veliko.

KUŠAR: Ali ni to tudi situacija, iz katere raste etičnost arhitekture? Človek ni etičen zato, ker se boji pekla, ampak je to njegova človeška dolžnost do vsega stvarstva, ne?

MUŠIČ: Točno. Ker pa je arhitektura del tega stvarstva, je etičnost nujna, je predpogoj, da se sploh česa lotiš. Jo je pa zelo težko definirati. V različnih trenutkih je v različnih dimenzijah pomembnejša od nečesa drugega. Je nekaj neulovljivega in se je ne da vnaprej določiti.

KUŠAR: Etično v dobi, ki predvsem širi in povečuje svoj življenjski prostor, je enkratnost, ki pa pomeni tudi omejenost. Vi, enkratno individuum, se niste predali iluzorni identiteti blokov, ki je iluzorna tudi za arhetip Dravelj.

MUŠIČ: Zelo pomembno je, da ne dvomiš, ali si razumljen ali ne, ker se izkaže, da je precej ljudi, ki znajo vse to čutiti in na take odgovore tudi veliko dajo. Čeprav to niso ljudje, ki so v prvem planu javnega življenja, jih je veliko, ki si teh odgovorov želijo, jih potrebujejo in so jih tudi vredni. To je zame dovolj, da grem po poti, ki odkriva te vrednote, ki niso ne aktualne, ne modne, ne spremenljive, ampak so večno stare in kar naprej iste in v vsakem arhitekturnem delu od nekaj prisotne.

Arhitekturo so kar naprej ogrožali s pragmatičnimi pogoji, mentaliteto, denarjem, politiko, po drugi strani pa jo ti pogoji osmišljajo, saj se je od prvega trenutka tudi soočala s koncentracijo kapitala, pragmatizmom in vsem tem. Vztrajanje je pomembna zadeva. Ne vztrajanje, ki izključuje in onemogoča, ampak tisto vztrajanje, ki poskuša v sogovorniku pobuditi razumevanje postulatov in principov, ki presegajo interese posameznih strani. Si lahko mislite, da je arhitektura nacionalne knjižnice s 40 000 kvadratnimi metri morala sprejeti precej kompromisov. Za vsako območje je specialist, ki ve, kako naj tisto funkcionira in ima tudi prostorsko predstavo o tem, pa vendar se v dialogu da ugotoviti mnoge povezovalne motive, ki jih vsak zase in vsi skupaj spoštujemo. To je nekaj, kar je onkraj posameznikovih zahtev, ker je povezano s sosednjimi zahtevami, ki pa vsakega zase ne zanimajo. Ta odprta struktura je v arhitekturi ena od najlepših stvari in nosi veliko stopnjo etičnosti: ne prodaj svojega, ker si sposoben arhitekturo pripeljati do tiste stopnje, da nobenega ne ogroža, hkrati pa vsakemu omogoča, da ima tisto, kar si je predstavljal, da bo imel. Nekaj več da vsem uporabnikom in celemu mestnemu predelu, ker bo resnična arhitektura vedno soustvarjala podobo ambienta. Dragi materiali, ki jih je polno v bankah in trgovinicah, ne naredijo arhitekture. Dobra arhitektura je enako draga kot povprečna ali pa cenejša.

KUŠAR: Prevečkrat zmaga mentaliteta, ki ima do intelektualne lastnine porazen odnos, zato arhitekta, avtorja težko plačajo, za medenino in marmor jim pa ni težko dati denarja.

MUŠIČ: Na svetu se zahtevne arhitekture naročajo in honorarji so dostojni za arhitekta in njegovo ekipo, ki je velikokrat interdisciplinarna in mora opraviti resno študijsko delo, ki presega honorar, ki ga dobi glavni avtor. Ob prenovi Plečnikove knjižnice smo za čim boljše spoznavanje in razumevanje morali najprej izdelati vse posnetke stavbe in do zadnje podrobnosti zrisati prav vse Plečnikove motive notranjščine. Te naše risbe je potem objavila tudi londonska založba Phaidon. V arhitekturi je tudi veliko lepega, a zahtevnega in zamudnega izpeljevalskega dela, če naj bo domišljena do detajla.

KUŠAR: Zakaj so neki arhitekti tako strupeno pisali o vaši obnovi Plečnikove knjižnice, ki pa je bila speljana do zadnjega detajla?

MUŠIČ: Mislim, da je prav to eden od razlogov. Za vsakogar, ki pojmuje sodobno arhitekturo kot zloženko kataloške ponudbe, je moje delo nekaj nezaslišanega. Drugačno gledanje pa trdi, kakor je trdilo v vseh časih, da je arhitektura konsekventen produkt, izpeljan do zadnje podrobnosti, najsi bo skromne ali bogate. Prav to je tudi osnovna značilnost Jožeta Plečnika, saj je pri njem mnogokrat ta zadnji prispevek detajlov večji od temeljne prostorske ideje. Prav neverjetno je namigovanje, da naj bi se Plečnikova knjižnica dopolnila, če je že treba, z minimalističnimi, kataloškiimi, dizajnersko nevtralnimi rešitvami. Med Plečnikom in

arhitektom renovatorjem naj bi se postavil zid, zato da bi se nadaljevalo v povsem neplečnikovskem duhu. To je bil glavni razlog. Še je in še bo.

KUŠAR: Vas vidim, da imate še argumente, da ste delali tako, kot ste.

MUŠIČ: Argumentov je ogromno. Tudi ta, da je arhitektura vedno tako nastajala in da se s smrtjo enega arhitekta tista arhitektura ni nikoli nehala. V nobenem stoletju od milijonkrat omenjenih primerov. Kako so pa zidali Sv. Petra? Od Bramanteja do Rafaela, Michelangela do Berninija, vsi so si podajali roko in se tudi podili drug za drugim. To je sklenjen proces. Meni se zdi dosti bolj problematično nadaljevanje Gaudija po Gaudiju, četudi so našli skico stolpov cerkve Sagrada Familia, ki se nizajo v globino. Smrt ga je prehitela in stavbe ni končal. Vendar v arhitekturi to ne gre tako enostavno. Plečnikove iztočnice v NUK-u so pa tako polne in bogate, a po drugi strani tragično pretrgane z drugo svetovno vojno in s stanjem po njej. Vendar zelo glasno kličejo. V nekem prostoru, ki mu je dal reprezentativni arhitekturni ovoj, hkrati pa je naredil tudi en kos opreme, moraš začititi, kaj je imel v mislih. In kdor ne začuti, mu ne bo pomagal noben načrt in nobena skica, ker tistemu enostavno ni pomoči. Nikoli se ne bom strinjal, da je bolj pošteno prostor konservirati tak, kot ga je Plečnik zapustil, ker ga je zapustil nedokončanega samo zaradi omejitev, ki so ga stiskale, kakor pa ga nadaljevati in dokončati na način, ki je drugačen, toda dokončan učinkuje v njegovem duhu. Žal je moral že ob gradnji doživljati spreminjanje in uničevanje svojih zamisli. Od notranjščin pa so v celoti dokončali le veliko čitalnico in njeno stebrno pred-dverje s stopniščem.

KUŠAR: Vi ste dovolj močni, da vam ni treba rušiti prednikov, da bi vaša individualnost polno zaživela. Še več, z njimi lahko sproščeno govorite. Psihološko reklo, da mora sin očeta ubiti, ne pomeni destrukcije, ampak govori o prepovedanem oponašanju. Vi ste očeta počastili, tudi s pomembnimi knjigami. Zadnja taka knjiga je bila *Marjan Mušič, Arhitektura za vse čase*.

MUŠIČ: To je tradicija, kjer ti pride pod kožo, svetovni nazor in način arhitekturnega razmišljanja. V tem si na isti poti. Pot postane tesna, ko si prepričan, da boš konkreten Plečnikov prostor dokončal tako, da bo učinkoval, kot naj bi, ampak ne boš uporabil nobene Plečnikove oblike. Tam je najtanjši led. Prostor mora učinkovati tako, kot naj bi pri Plečniku učinkoval, kar se da brati po lupini, ostenju, stropu in tleh, in po nekem kosu interierskega vložka. Najprej najdem ta prostor, ga izluščim, očistim, najdem učinkovanje tega prostora, potem pa ga poskušam izpeljati s svojimi formami. Uporabim njegovo vrsto lesa, ali pa polituro, ne pa oblike. Kjer sem našel kamen ali teraco, s katerim je Plečnik prostor že definiral, sem šel z enako izbiro naprej. V prostorih, kjer ni bilo nobenega interierskega znamenja, v kurilnici, skladiščih

premoga in novih kleteh, sem izbral popolnoma drugačno vrsto lesa, tako, ki ga Plečnik ni nikoli uporabljal. Profesor Šumi je to natančno opazil.

KUŠAR: Če hočeš biti res varuh umetnin, moraš vedeti, kje imaš lahko glavno besedo, kje pa strežeš glavnemu igralcu in si tudi zaradi tega zadovoljen. Najbrž je zadovoljstvo pri obnovi enako veliko kakor pri novi arhitekturi?

MUŠIČ: Novo delo je drugačno. Ko sem na Dunaju prenavljal slovenski kulturni center v prekrasni secesijski palači in iskal odgovor, kako v vseh etažah najti navezavo na prvovrstno dunajsko secesijo, sem moral vedeti, koliko me je skupaj. Ne smeš delati aplikacij in ne smeš se skrivati. Vsi ti prostori so sedaj secesijski, vendar oblike niso secesijske. Pri novi arhitekturi se sam vključuješ v celovito okolje.

KUŠAR: Bi rekla, da to pomeni z lastnim egom zdržati starševski kompleks. Če ga ne, hočeš starše enkrat malikovati, drugič pa jih ubiti.

MUŠIČ: Seveda, seveda. Slovenci smo obsedeni s Plečnikom. Najprej smo bili obsedeni s tem, da smo ga uničevali, sedaj pa s tem, da bi ga hoteli narediti nedotakljivega. Meni se je zdelo lažje delati ob Plečniku kakor pa ob dunajski secesiji. Saj jo poznam in tudi neposredno sem jo doživljal, vendar je nimam tako pod kožo, kakor imam zaradi vzgoje Plečnika.

KUŠAR: Kaj si za Ljubljano želite?

MUŠIČ: Na arhitekturnem področju bi si želel, da bi v mestu kraljevale briljantne arhitekture, ki so povezane s prekrasno tradicijo. Ob Plečniku mislim še na renesančno in baročno Ljubljano, ki jo še posebej občudujem. To, kar nastaja, kakršnokoli že je, ima premalo zahtevnega avtorskega prispevka h kontinuiteti ljubljanske arhitekture. Mesto bi si zaslužilo vsaj tako dobro sodobno arhitekturo, kakor jo je imelo v preteklosti. Kako to doseči, ne vem, sigurno pa ne tako, da se ruši tisto, kar smo v mestu že dosegli.

KUŠAR: Je ugašanje centrov posledica vulgarne politike?

MUŠIČ: Pojav je nastal v ameriških mestih pred drugo svetovno vojno. Evropa je to preživela, pri nas pa se je zasidralo. V Novem mestu, kjer gre le za par sto metrov razdalje, mora biti zaradi nakupovalnega centra novomeški Glavni trg, največji trg na nekdanjem Kranjskem, prazen. Brez ljudi, brez dogodkov in brez stanovalcev. Mrtev. Če lahko celo od ljubljanskega županstva prihajajo izjave, da naj tisti, ki ne morejo živeti v centru mesta, kar odidejo, vemo, da o resnici evropskih mest nič ne vedo. Povsod je tako urejeno, da prebivalci iz centra ne bežijo, ker kdor tam živi, ima za to neki razlog in centru tudi nekaj daje.

KUŠAR: Se je pri realizaciji nove univerzitetne knjižnice kaj premaknilo?

MUŠIČ: Najnovejši dogodki, ki pa so že stari, so povezani z vključitvijo arheoloških najdb v stavbo. Odkrili so le spodnje ustroje, temelje, delčke tlakov, tudi z mozaiki, in zidov, tudi s poslikavami, ter kanalizacijo. Seveda tudi mnogo drobnih predmetov. Na tej lokaciji žal ne poznamo celovite arhitekturne podobe impluvijev in drugih motivov antičnega mesta. Seveda pa je vse to znano po analogijah bližnjih, tudi ljubljanskih, najdišč. Zedinili smo se, kaj bomo ohranili kot urbanistične motive, v katerih bo obiskovalec knjižnice zaznal ustroj in ureditev antičnega mesta, kaj je tisto, kar bomo ponudili kot rekonstrukcijo, v kateri bo v vsej polnosti doživel večni blesk antične arhitekture, čeprav prav tega na tej lokaciji ni bilo, je bilo pa najdeno v neposredni bližini, in tretje, kar je najpomembnejše, je tisto, kar je bilo najdeno prav tu. Za novo zgradbo bo to presežek, ker kulture začno med seboj komunicirati. Omika antike se zliva z našo, slovensko kulturo in s kulturami vsega sveta, ki so zbrane v novi knjižnici. Je pa bilo tudi dovolj smelosti med strokovnjaki, ki so pristali na to, da bomo recimo v emonski ulici naredili čitalnico, čeprav je tam v resnici ni bilo. Imamo prekrasen rimski prostorski ovoj, v katerega bomo postavili čitalnico časopisov. Impluviji bodo povsem rekonstruirani, tisti najznamenitejši z bazenom ob Zoisovi cesti pa bo ohranjen in prezentiran *in situ*. V zadnjih letih na veliko rekonstruirajo cesarske domove na palatinskem griču nad rimskim Forumom. Mislim, da je to prav, ker obiskovalci želijo dobiti občutek prostorov. V stroki je potrebno vedeti, katere najdbe so tako pomembne, da morajo take ostati. Nikoli se ne bi strinjal, da bi Partenon dozidali v verjetno prvotno podobo. Ko smo imeli prvo sejo z ekspertno komisijo za Emono, je izgledalo, da si bomo kaj metali drug v drugega, vendar smo vzpostavili razlikovanje med nedotakljivim in tistim, kar lahko nadgradimo, ker bomo s tem dosegli več, kot pa če bomo stvar kazali kot muzealijo. To so plasti Ljubljane, ki jih moramo vklopiti v življenje.

KUŠAR: Inkulturiranje obdobj nas dejansko še čaka.

MUŠIČ: Nekaj moramo narediti, ker se to nikoli ne zgodi kar samo. Površnemu opazovalcu je potrebno vse zelo otipljivo približati. Kot otrok sem stanoval zelo blizu Narodnega muzeja in vsak trenutek sem dirkal k vitrinam, še posebej k maketi barjanskega mostišča, ki je danes ni več mogoče videti, ker je zginila, kakor so zginile vitrine z živalmi. Čeprav so bila ozadja nekako primitivno naslikana, je bila tista neposrednost močna. Samo virtualna predstavitev je premalo, ker so tudi najboljše virtualnosti zelo prazne. Simulacija Emone na ekranu je klofuta. Sva spet pri detajlu. Človek, ki hodi vsak teden po nakupih v steklene kocke blagovnic mestnega predmestja, mora začutiti konfrontacijo tradicionalnih kultur. Samo to ga zares drži v resničnosti. Virtualnost se ga več ne dotakne, njen komprimiran čas ga reže in boli. Človek mora videti sebe

v tej tradiciji in podajati svojo roko naprej. Če je antika v Ljubljani, in vemo, da je, moramo z njo nekaj narediti. Če razpneš mrežo okoli antičnih kamnov, ki so zbrani na nekem mestu, nisi še nič naredil. Z nekaj predrznosti moramo približati bistvo tradicije današnjim ljudem. Antika, renesansa, tudi Plečnik bazirajo na principu adicije osnovnih delov. Zato je tukaj fragmentarnost rekonstrukcij in prezentacij možna ali vsaj lažja kot pri baročni arhitekturi, kjer gre za eno samo veliko zamisel in nerazdružljivo celovitost njenega izoblikovanja. Druga plast pa je fantastična možnost, da v notranjščino nove knjižnice vključimo antično slikarstvo in kiparstvo. Plečnik je v prvi fazi zelo sestavljaljski, celo suhoparen in neinventiven. Boji se zahtevnejših prostorskih oblik stavbe navzven in navznoter. So pravokotniki in kvadri, ki so večkrat neuskklajeni z okoljem. Ko to opravi, pride druga, ožarjena faza. Zunanje ploskve obleče s hermelinovim krznom, v notranjosti pa naredi prisposodbo nekega drugega sveta. Rekonstrukcija antične arhitekture zahteva, da so vsi detajli tam. Mene ne bi motilo, če bi bile v ljubljanski rekonstrukciji povzete najdbe iz Šempetra ali od kod drugod. Vem, da me je prvi hip šokiralo, ko sem ob bazenu Hadrijanove vile zagledal kopije iz Erehteiona, ampak je v redu, da so.

KUŠAR: Gre za istorodnost ideje, ne pa lokacije.

MUŠIČ: Prav to smo usklajevali z arheološkimi strokovnjaki, ko smo emonske izkopanine vključevali v novo univerzitetno knjižnico. Postopno smo vsi prišli do tega, da za mesto in za antiko in za nadaljevanje kulture naredimo več, če ohranjamo bistvo na duhovnem nivoju in ne samo na materialnem, to je pri izkopaninah. Limoges ima ogromno antičnih ostankov in ko so tam postavili novo knjižnico, so na sredini brez predsodka naredili atrij, ki je rekonstrukcija rimskega impluvija, čeprav so našli samo delček rimskega mozaika in del stebrov.

KUŠAR: In kdaj se bo začela gradnja nove univerzitetne knjižnice? Če bi politika resno vzela pot v Evropo, bi jo morala že zgraditi.

MUŠIČ: Ne vem, je pa to osnovno vprašanje. Vse dežele so si zgradile nove nacionalne knjižnice, ker je to naložba za narod in njegovo prihodnost. Cela Evropa je pretkana z njimi in Amerika, sedaj to delata že Orient in Afrika. Tudi Plečnikova stavba je nastajala v zelo nehvaležnem času, to je bil takrat slovenski politični uspeh. Na pragu vojne so morali vsa soglasja dobiti iz Beograda, gradnja pa se je zaključila med drugo svetovno vojno. Politika bi morala poskrbeti, da zgradimo to stavbo, ki bo informacijsko središče z vsemi nacionalnimi funkcijami. To da ne poskrbi, je povsem nerazumljivo.

KUŠAR: Tudi vaša dozidava knjižnice Mirana Jarca je obogatitev mesta, ne samo zadovoljitev funkcije.

MUŠIČ: Arhitektur je brez števila in ustvarjalcev tudi. Temeljno je, da arhitekt ve, kako bo arhitekturno pripoved, ki jo ima izdelano v notranjem svetu, izpeljal do konca. Mora biti toliko pogumen, da bo zadostni del tega tudi materializiral. Že v naravi arhitekture je zapisano, da se materializira samo en njen del. Velika skrivnost arhitekta kot ustvarjalca je v tem, da ima notranjo podobo natančno izdelano, mora pa tudi vedeti, kako bo to izpeljal in kaj mora uresničiti, da bo ta notranja podoba pošteno izpeljana. Vsaj do tistega minimuma, ko arhitektura začne funkcionirati. Ministrstvo za kulturo ima pripravljen cenik, po katerem se vidi, koliko sme stati kvadratni meter regionalne knjižnice. V tej ceni je vključeno čisto vse, do koša za smeti, do pepelnika. Izvajalec bo naredil toliko, kolikor za ta denar lahko naredi. Če ste z njim že dosegli neke izdelke, ki so več kakor povprečni, imate avtoriteto. Dosežete lahko nekaj več, še zdaleč pa ne vsega, kar je bilo zamišljeno. Arhitektova odličnost je zato preudarna, zrela in vsaj malo vizionarska presoja o tem, kaj je treba in kaj je mogoče narediti za dobro delovanje in polno učinkovanje.